

Марта Бјелетић, Јасна Влајић-Поповић

ИМПЛИЦИТНА И ЕКСПЛИЦИТНА СЕМАНТИЧКА ОБЈАШЊЕЊА У
ЕТИМОЛОШКОМ РЕЧНИКУ (НА ПРИМЕРУ
ЕТИМОЛОШКОГ РЕЧНИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА)

Прештампано из
Зборника Матице српске за славистику број 63
за 2003. годину

Марта Бјелетић, Јасна Влајић-Поповић

ИМПЛИЦИТНА И ЕКСПЛИЦИТНА
СЕМАНТИЧКА ОБЈАШЊЕЊА У ЕТИМОЛОШКОМ РЕЧНИКУ
(НА ПРИМЕРУ *ЕТИМОЛОШКОГ РЕЧНИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА*)

У раду се представља третман семантичке компоненте у *Етимолошком речнику српског језика* и спроводи подела одредница на просте, мешовите и сложене, условљена имплицитним односно експлицитним тумачењем значења и развоја значења речи.

Кључне речи: српски језик, етимологија, етимолошки речник, семантика.

0.1. Етимолошка наука је током свог развоја прошла кроз неколико фаза. Прву фазу карактерише оријентација искључиво на спољашњу формалну сличност упоређиваних речи, другу — оријентација на фонетику и апсолутизација гласовних закона, трећу — оријентација на инфраструктуру, која обједињује морфологију и творбу, чиме се са коренске етимологије прешло на етимологију конкретних лексема, и најзад четврту — оријентација на семантику (тзв. „семантичке универзалије”, семантичке мотивације итд.)¹. Ова усмереност на значење речи позитивно се одразила на статус семантике у савременим етимолошким речницима.

0.2. У свакој лексикографији, па и етимолошкој, дефинисана је како основна структура одреднице, тако и низ других методолошких правила која, између осталог, омогућавају не само лакшу употребу већ и лакшу израду једног речника. Као што постоје узуси у презентирању материјала, навођењу паралела, цитирању литературе итд., тако треба тежити и максимално могућој унификацији излагања семантичке компоненте у оквиру етимолошке одреднице.

0.2.1. Прилог који следи поникао је из досадашњег практичног искуства на изради *Етимолошког речника српског језика* (ЕРСЈ). Примери су узети из рукописа *Прве свеске* која обухвата грађу на слово а-. Тај корпус је вишеструко специфичан², али обимом ипак довољно

¹ Уп. Топоров 1994: 126.

² Релативно мали број речи словенског порекла, релативно велики број позајмљеница (из више разнородних језика), пропорционално мноштво експресивних и ономатопејских творби, сразмерно бројни узвици и граматичке речи, релативна бројност речи које имају дублете на неко друго слово, уп. Влајић-Поповић/Петровић.

репрезентативан и релевантан за формулисање предлога класификације одредница према модалитетима излагања семантичке компоненте етимолошког објашњења у ЕРСЈ.

0.3. Троделна структура одреднице ЕРСЈ³ дозвољава двојако третирање семантике: имплицитно и експлицитно.

0.3.1. Под имплицитним третманом подразумева се хијерархизација значења која се ишчитава из редоследа и распореда потврда наведених у првом делу одреднице. У идеалном случају, значења би требало да се ређају од основног тј. изходног ка изведенима, логичним следом семантичких карика. Међутим, у пракси је ово ретко изводљиво јер се коси са другим хијерархијски вишим принципима низања облика, као што су формални критеријум (акцентске варијанте, творбене варијанте), ареална дистрибуција потврда, али и потреба за економисањем у излагању материјала.

0.3.2. Под експлицитним третманом подразумева се детаљно тумачење на први поглед неочекиваних или необичних семантичких прелаза, помака и развоја, које се смешта у трећи део одреднице.

0.4. Сходно примењеном поступку, може се издвојити неколико основних типова одредница: „проста” (семантички коментар је имплицитан, в. параграф 1.0 нн.), „мешовита” (семантички коментар је имплицитан, али делом и експлицитан, в. параграф 2.0 нн.) и „сложена” (семантички коментар је експлицитан, в. параграф 3.0 нн.).

1.0. Просте одреднице су оне код којих је носилац одреднице реч — етимолошки мање-више неспорна — чији је дијапазон значења, без обзира на ширину, у границама регуларног и очекиваног, тако да семантички развој не изискује никакво посебно тумачење у трећем делу одреднице (мада може бити пропраћен кратким коментаром).

1.1. Најближе идеалном случају стоји нпр. одредница *аба*¹, у којој низање значења није ометено другим захтевима лексикографског поступка: *аба* f. „грубо сукно”, „горња мушка хаљина”, „чохани прекривач за седло, *абајија*”; *абенџак* m., *абенџача* f. „капа од абе”; *абација* m. „занатлија који израђује одећу од абе; кројач”, *абацијка* f. „жена абацијина/жена-абација”; *абацилук* m. „абацијски занат” < тур. *аба* „груба тканина, огртач (од абе)” ИЛИ ПАК **атар**: *ајџар* m. „земљиште које припада једном селу, месту, области”, „ограђено земљиште или имање”, *ајџар* „општинска територија”, „пољопривредно земљиште ван насељеног места”, *ајџар* „одређено подручје на коме лове рибари из једног места”, *ајџарица* f. „мали брег који раставља атар”, *ајџарица* m. „сусед по имању у истом атару”; сложеница *ајџарбинак* m. „начин окопавања винограда”, израз *закључајџи ајџар* „вратити се последњи кући с њиве”; такође са х-: *хдјџар*, *хдјџарији се* „граничити се” < мађ. *határ* „пашњак, округ; граница; гомила камења”, такође и **ачити се** као једна од ономаotopeјских одредница: *ачији се*, *ачим се* impf. „развучено говорити”, „на-

³ Уп. *Огледна свеска XIII—XV*, као и Бјелетић/Влајић-Поповић/Лома 1997.

мерно говорити изопачено, неприродно, развлачећи речи; бенавити се, лудирати се”, „разметати се”, „пренемагати се при говору, разметати се”, „измотавати се”, „претварати се, правити се, симулирати”; „правити се моћан, бити охол”, „ругати се, кривели-ти се”; *ац*, *-и* f. „глупак”.

1.1.1. Слична је ситуација и са одредницом **ага** која, иако семантички и творбено разуженија, редоследом потврда јасно одражава поступност семантичког развоја: *аја/аја* m. „феудални власник земље некада у Турској”, „старешина и војнички чин у Турској”, „титула: господин, господар, газда (за муслимана)”, *аја*, ген. *ајѐ/ајѐ* „id.”, хипокор. *аја* „име одмила за оца или старијег сродника (девера)”, „сусед”, такође *ајо*, дем. и хипокор. *ајица* m, *ајица* „име одмила за млађег девера”, *ајабѐи* „старији брат”; деноминал *ајдавати*, *ајујѐм/ајоваџи*, *-ујѐм* impf. „бити ага; господарити, заповедати; живети као ага, уживати”, *ајоваџи* „id.”, *ајуцѐ* „ужива”; *ајовина* „незаконито стечена имовина”; *ајалије* pl. „ниже муслиманско племство”, *ајалџи* (j)скџ adj., adv.; такође *ајалџ*, *-аја* m. „богат, имућан човек”, „нижи племић муслиманин”, *ајалџскџ* adj., adv., *ајалџскџво* „чин и достојанство аге”; *ајалџ* „id.”, „посед који припада аги”, „део прихода који се даје агама”, „осионост, самовлашће”; такође са *x-*: *хаџа*, *хаџин*, *хаџалук*, можда и *хаџалар* = *аџалар* < тур. *аџа* „господар, господин у условљавању старијих и цењених људи; старији брат, брат у условљавању, обраћању; богаташ, кулак”.⁴

1.2. Минимално одступање од прокламованог идеала срећемо у случају одреднице **апа**¹ где због фонетских и обличких варијанти долази до понављања неких значења: *аја* m. „отац”, *ајо*, *сџар аја* „лед”, *ајица* dem.; такође са *j-*: *јаја* „отац”; „таст, свекар”; (*сџари*) *јаја* „деда по оцу”, *сџарјаја* „id.”; деминутиви *јајица*, *јајица*, (*сџари*) *јајџек* < мађ. *ара* „отац; старији човек; предак; отац брачног друга”⁵ или у одредници **арњеви** где је низ регуларних значења прекинут једним метафоричким (технички термин → анатомски термин): *арњеви* m.pl. „кров, заклон од асура, платна или прућа на селачким и коморцијским колима”, такође „ЛЕЂА ОД ЖИВИНЕ”: Нек баба јџе арњеве, а ти џзми баџак; и *арњеви/арњеви* „krov na zaprežnim kolima”, „лућно савијена дрва за ро-кџиваве кола”; *араџ*, *-рња* m. обично у множини „метална или дрвена шипка на коју се ставља церада на колима, тракторима и сл.”; такође *харњеви* < мађ. *ерџуб* „кров на колима; сеница, хладњаџ; кишобран, сунџобран”.

1.2.1. Метафоричка значења (новац у фитонимији) садржи и одредница **аспра**: *асџра* f. „стари турски ситан сребрни новац; најситнија новчана јединица”, „ХАЈДУЧКА ТРАВА, ACHILLEA MILLEFOLIUM”, *асџрица* dem. „аспра”, „шљокица”, *асџринџка* „id.”; *асџринџка*, *асџриче* dem. „аспра”, „мушки надимак”; деноминал *асџриџи* impf. „штедети”; придев *асџренџ*, *-на*, *-но*, одатле *асџрџџак* m., *асџрџџача* f. „кожна кеса за метални новац; тоболаџ”; такође са протетским *j-*: *јајсџра*: „новац, имање”, „име кози”, *јајсџра*; фитоними (*дебела*, *жуџи*, *цветџана*) *јајсџра* „ВРСТА ЦВЕЂА, ЉУТИЋ”, „RANUNCULUS; МЕТИЉ LYSIMACHIA NUMMULARIA”, *јајсџра* „љутић, метиљ”, *јајсџро* n., мн. *јајсџра*, *јајсџрица* dem. „аспра”, „шљокица”, „презиме”, *јајсџрџџи* adj. „новчани (кеса)”, *јајсџрџџа* m. „среброљубаџ”, *џјајсџриџи се* pf. „обогатити се” < од

⁴ За именицу *аџа* као термин сродства уп. Bjeletić 1995: 211—212.

⁵ Детаљније о синтагми *сџари (јаја)* уп. Bjeletić 1996: 200—201.

сргр. *ѡспров* < лат. *asp(е)rum* „оштар, груб“ укрштеног са *ѡспрос* > „бео“ > „сребрни новац“.

1.3. Одредница *арслан* је пример и формалне разноликости и значењског богатства где се у односу на оригинал развило само једно ново, антонимско значење: *арслāн*, *-āна* т. „лав“, „јунак“, „љут, прек човек“; *арслāн* „снажан човек“; *арслāнче* п. дем. „лавић“; *арсланчāд* f. coll.; такође *араслан* „лав“, *аслāн* „лав“, „младо особито лепо, кршно, наочито чељаде“, *рслāн* т. „лав“, *раслāн* „НЕУГЛЕДАН“, *руслāн* „човек дугачке неуредне косе“; са метатезом *арснāл* т. „лав; велики јунак“ < тур. *arslan* „лав; делија“.

1.4. Шири семантички дијапазон, уз неке преносе значења типа метонимије, метафоре, прелажење у друге терминологије итд., али још увек у логично очекиваним правцима, показује нпр. одредница **ам**: *ām*, *āма* т. *āмови* рл. „запрежна коњска опрема за вучу“, „спрега, пар коња“, „КА-ИШ ПРЕКО РАМЕНА И ГРУДИ ПОМОЋУ КОГА ЉУДИ ВУКУ ЛАЂЕ“; „КОНЧИЋ НА МЛАДИМ МАХУНАМА ШТО СЕ СКИДА ТАКО ШТО СЕ ОДРЕЖУ ОБА КРАЈА“, *ām* „комплетан прибор за упрезање који се ставља коњу на леђа“, „КОНОПАЦ КОЈИМ СЕ ВУЧЕ АЛОВ“; *āmийи*, *āmīm* impf. „стављати ам, везивати каишима“, *āmим* „id.“, *зāми* 3. sg. „везати нешто узлом у облику замке“; *āmийиће* п. „ПРЕЧКА КОД КОЛА НА КОЈУ СЕ НАМИЧУ ШТРАНГЕ“, „ПРЕЧКА НА КРАЈУ ОБРАМИЦЕ О КОЈУ СЕ ОКАЧИ ПРЕДМЕТ КОЈИ СЕ НОСИ“, *āmициће* „id.“; и са *х*-. *хām* књиж. *хāmийиће*; овамо можда и *амцāклија* „КОНЧАСТА БОРАНИЈА“ < мађ. *hāt* „запрежна коњска опрема; пар коња“. Излишност тумачења тих помака потврђује и постојање семантичких паралела садржаних у синонимном псл. **хомотъ* „јарам; рибарска мрежа; претка, пречка; лук, спона итд.“⁶. Једини коментар који дотиче семантику заправо се односи на творбу: фитоним *амцāклија* можда укрштањем *ам* „конац код бораније“ са турцизмом *оцāклија*, уп. *оцак* у значењу „кућица при сејању поврћа“.

1.4.1. Слична је и одредница *алаша* где се на с.-х. терену из значења „чопор коња“ развија значење „руља, гомила“, а из „ждребе“ → „живахно дете“: *алāца* f. „чопор младих коња пуштених у планину на испашу“, „млада кобила“, фиг. „БУЧНА РУЉА, ГОМИЛА“, „МНОШТВО, РУЉА“, такође *алāкша*, *алāш* т. „полудивљи коњ“, *алāцица* f. „ждребица“, *алāшче*, *-еџа* п. „ждребе из алаше“, „ЖИВАХНО ДЕТЕ; ЛОШЕ ДЕТЕ“, *алāшчад* f. coll. „ждребад“, такође о деци; *халаш* т. coll. „коњи“ < тур. дијал. *alaşa* „кљусе; товарна животиња; ћудљив коњ; бесна животиња (пас, бик, коњ)“. У трећем делу се само указује да у с.-х. језику преовлађује нијанса значења „диваљ, неукроћен“, као и претежно колективна употреба према сингулативној у турском.⁷

1.4.2. Овом типу одредница припада и *ахар* где је помак значења направљен у правцу амелиорације („стаја“ → „двор“): *āхар*, *-ара* т. „коњушница, стаја“, „КУЋА ИЛИ ЈЕДАН ЊЕН ДЕО ЗА МУШКАРЦА-ГАЗДУ И МУШКЕ ГОСТЕ“, „ДВОР, ГОСПОДСКА КУЋА“, такође *āар*, *āр* „*kovuшnica, staja za krupnu stoku*“, *āр* „проширење у старим варошким кућама код улаза у подрум, на које се стављају ра-

⁶ О етимологији псл. **хомотъ* уп. Loma 2002.

⁷ За најновију етимологију саме турске речи уп. Lota 2002a: 61–64.

зни алати”; *xâr*, мн. *xâрови* „коњушница”, „конак”; *jâr* „стаја, коњушница”, *хахар* „коњушница”; полусложеница *âхар-âдаја* „ГОСТИНСКА СОБА”, *âхарскѝ* adj., *âрџија* т. „коњушар”, такође *харџија* < тур. *ahır* „коњушница, штала, стаја”, као и **антрешел** која садржи уобичајене помаке од конкретних ка апстрактним значењима, са само једним које изискује коментар: *анѝрешел* т. „место на седлу или самару између бисага или терета с обе стране”, „терет, тегоба, невоља”, „**НЕРЕД У СОБИ**”, *анѝрешел*, *анѝрешџ* „оно што је додато на товар (на коњу или магарцу), оно што је сувишно”, израз у *анѝрешел(у)* „поврх свега, приде”, *анѝршел* „средина самара”, *анѝршеле*, *анѝрешал*, у *анѝреш*, *инѝрешел*, *инѝрешал*, *инѝршџ*, *инѝршџе*, *инѝршџџ*, *уѝрешел*, *уѝреш*, *шрешел*, *шрешџ/шрешџн*, *шрешџн*, *-џња*, *шрешџ*, изведеница *уѝрешџлак*, *шрешџлак* — романизам, у вези са срлат. *intersellare* „ставити (коњу, магарцу и сл.) на леђа”, од *inter* „међу” и *sella* „седло”. За значење „неред у соби” Даничић мисли да се развило отуд што самар бива закрчен када се терет стави и на средину, у *анѝрешел*.

1.4.3. Одредница **аран** садржи неколико случајева конкретизовања оригиналног апстракног значења „добар, ваљан” → „снажан, развијен; домаћа животиња доброг соја”: *аран*, *-рна*, *-рно* поред *аран* adj. „добар, ваљан; леп, **СНАЖАН, ХРАБАР**”, *аран* „који је лепог изгледа, ОДРАСТАО, РАЗВИЈЕН”, „захвалан, благодаран”, *аран* „добар, здрав”; *арно* п. „добро, добро дело”; *арно* adv. „добро, лепо”, *арно* „добро, **СНАЖНО**”, *арне* „**ЈАКО, ПРИЛИЧНО ЈАКО**”; *арноћа* f. abstr. „доброта”; *арнуца* „крава, овца или коза доброг соја”; и са х-: *хâран*, *хâрно* adv., *хâрносѝ* f. < гр. *χάρις* „милост, љупкост; добротинство, захвалност итд.” (као придев на *-џѝ* од грџизма *хар* f.).

1.4.4. Одредница **абер** показује интензификацију једног од споредних значења оригинала (у правцу даље пејоративизације, од „гласине” до „сплетке, оговарања”). Са друге стране, ту се констатује да лексикографски регистровано значење „мар, појам итд.” заправо не постоји независно, ван фразеологизма *ни абера немаѝѝ*⁸: *âбер/âбер* т. „глас, вест, новост; порука”, „обраћање пажње, обазирање”, „**ПАЖЊА, МАР, ПОЈАМ**”, „дознака, извештај”, *âбер* „вест, новост; сплетка”, *âбер/âбер* „id.”, такође *âбар*, *âбра* т. „id.”; *водѝѝ абрџе* „сплеткарити”, *аброве ѝроносѝѝ* (*износѝѝ* и сл.) „**ОГОВАРАТИ**”; *хâбер* = *хâбар*, *-бра*; синтагма *нема(ѝѝ) ни абера* „**НЕ МАРИТИ**”; деноминал *âберѝѝ*, *-ѝм* impf. „јавити, јављати”, *âберисаѝѝ*, *-ѝѝем* „id.”; *âберџија* т. „весник, гласноша”, *âберџија* „id.”; *âберлија* т. „абердар”, *âбернѝк* т. „id.”, *âберница* f. „абердарка”, *âберњаџа* „id.”; *âбрџоџа* т. и f. „она(ј) ко(ја) проноси аброве”, *âбрџџа* „id.”, *âбрџџџе* п. „дете аброноша”, *âбрџџџѝ* т. „id.” < тур. *haber* „вест, глас, порука, саопштење, извештај; анегдота; гласине”.

1.4.5. Две одреднице са практично синонимним италијанизмима, **авертити** и **авизати**, показују како на нашем терену може доћи до истог семантичког развоја код независних позајмљеница („обавестити” → „доћи себи; схватити”): *âвѝрѝѝѝѝ*, *-ѝм* (im)pf. „обавестити, упозорити, саветовати”, ~ *се* „**ДОЋИ К СЕБИ, ОСВЕСТИТИ СЕ**”; *âвѝрѝѝѝѝ* „учинити да се (неко) разабере”; *âвѝрѝѝѝѝ се* „**ДОСЕТИТИ СЕ, РАЗУМЕТИ, СХВАТИТИ**”, (*а*)*âвѝрѝѝѝѝ* „обаве-

⁸ Више о томе уп. Петровић 1999.

стити”, *авертити*, -ић „id.”; *авертити се* impf. „СЕЋАТИ СЕ”, *авертити*, -ић, и *авертитисаи*, -ићем pf., *авертитисаи*, -ићем се; такође *алавертити* < ит. *avvertire* „обавестити; упозорити; приметити”, ОДНОСНО У ДРУГОМ СЛУЧАЈУ: *авизаи* -аћ pf. „обавестити, јавити; ДОСЕТИТИ СЕ”, *авизаи* „id.”, *авизаи* (се) „id.”, *авизаи* се „ДОЋИ СЕБИ, СХВАТИТИ”, *авизаи* „обавестити”, *авизаи* „опоменути, обавестити”, *авизаи* (се) „(ПРИ)СЕТИТИ СЕ”, *авизаи* „чинити да се неко разабере”; *авизавити* impf., *авизавити* „упућивати, учити, обавештавати”, ~ се „досећати се”; *авижити* pf., *авижити*, *авижити* „обавестити”; трпни придев *авизан*, -ана, -ано „обавештен”, „СВЕ-СТАН, ОБАЗРИВ”, *авизан*, -ана, -ано „обавештен”, *авизан* „id.”; такође *овизаи* (се) pf. „досетити се”, *овизаи* се „прибрати се, доћи себи”, *овизаи* се, *овизавити* се, -ујем се impf.; поствербал *авиз*, -а м., -и ф. „обавештење, порука; РАЗУМ. СВЕСТ, ПАМЋЕЊЕ, СЕЋАЊЕ”, *авиз* „саопштење, обавештење”, такође *авиза* ф., придев *авизан*, -зна, -зно „обазрив; БИСТАР, ОШТРОУМАН”. „ПАЖЉИВ, СМОТРЕН, СВЕТАН”, вероватно овамо и *авизан*, -зна, -зно „познат, јаван; прави, ноторан” < ит. *avvisare* „(об)јавити; обавестити; опоменути” или < ит. *avviso* „обавештење; оглас; мишљење, савет; опомена”. Ова одредница, односно коментар у њеном трећем делу: *Skok* полази од ит. именице *avviso* и глагола *avvisare* независно (слично и *RJA*, *Musić*, *Lipovac-Radulović* итд.), мада је, обзиром на семантику, вероватније да је именица поствербал *Добар* је пример како семантика може допринети прецизирању етимологије.

1.5. Посебну групу чине етнонимске одреднице *Арап(ин)*, *Арнаут* и *Арбан(ас)* које садрже разне називе животиња, биљака, предмета (обично оружја), ветрова, болести итд. мотивисане не само местом порекла, већ и другим специфичним особинама (физичким или психичким) или својствима која се везују за дати етнос.

1.5.1. Тако нпр. назив *Арап(ин)* најчешће постаје синоним за „црн, таман”: *Арапин/Арап*, множина *Арапи* м. „припадник азијског народа”, „ЦРНАЦ. надимак ЦРНПУРАСТОМ човеку”, „коњ арапске пасмине”, *Арапин*, чак *арап*, *Арап*, *арап* такође назив за разне животиње ЦРНЕ БОЈЕ (коња, пса, мачку, петла), „врста рибе”, „врста кромпира ЉУБИЧАСТЕ БОЈЕ”, „арапски коњ”, *арап* „коњ, пас”, „коњ ЦРНЕ ДЛАКЕ”. „човек ТАМНОГ ТЕНА”, *арапин* „арапски коњ”; *Арапија* coll., и пренесено „одважни, храбри људи”; *Арапина* f. augm.; *Арапка* f., ређе *Арапкиња*, *арапка* такође „ЦРНКИЊА”, назив за разне животиње црне боје, за разне врсте воћа и поврћа, *арапка*, *арапкиња* „кобила арапске пасмине”, *арапка* „ЦРНА МАГАРИЦА”, *арапка* f. pl. „велике или ЦРНЕ БОГИЊЕ”; *арапкиња* „врста крушке”; *Арапче*, *Арапиче* n. det., *Арапчад* f. coll.; *арапко* м., *арапкија* „арапски коњ”; *арапац* „зелеста биљка *Scambe tatarica*”; *арапача* f. „врста сабље пореклом из Арабије”, *арапуша* „црнопута жена”, *арапуша* „id.”; придев *арапски*, одатле назив земље *Арапска* „Арабија”, покр. и *арапачки*: арапачки пасови „памучни појасеви”, *Арапов* и у збирном значењу: Од Арапова доба „од давнине”; такође са (секундарним) х-: *Харап*, *харапски*; са аферезом а-: *рап* п. „ЦРНО ЈАРЕ”, *рапка* f. „ЦРНА ОВЦА”, *рапка* м. „ЦРН ОВАН” < тур. *Arap/Arab*.

1.5.2. Слично, назив *Арнаут* постаје појам за сточара или човека преке нарави, ЉУТОГ: *Арнауш/Арнаушин*, pl. *Арнауши* „Албанац”, *арнауш* м. „ЉУТ, ПРЕК, НАГАО ЧОВЕК”, „БЕСАН коњ”, „врста дувана”, „врста пиштоља”; *арнаушин* „нагао човек”, „чобанин, сточар; западни или јужни ветар”; *арнаушин* „западни ветар”; *Арнауши*, *Арнаушин*, *Арна(в)ушин*, *Арнуши*, *Арнушин*, *Рнауши*, са секундарним

x-: *Хрњауй*; *Арнауџија* f. coll., *Арнауџиџа* „id.”, такође сингулативно „Албанац”, *арнауџиџа* f. „врста мале пушке”, „западни ветар”; *Арнауџилук* m. coll., *Арнауџилџк*, *Арнауџилџк*; *Арнауџика* „Албанка”, *Арнуџика*, *Арнауџика*, *арнауџика* „врста пушке”, „врста народног кола”, „врста дугачке ЉУТЕ ПАПРИКЕ”, *арнауџика* „врста ситне љуте паприке”; *Арнауџикиња* „Албанка”, *арнауџикиња* „врста мале пушке; врста мале љуте паприке”; *Арнауџе*, *-џија* п. „албанско дете”, *Арнуџе*, *Арнауџе*; *Арнауџић* det., *Арнауџићи* m. pl., *Арнуџићи*; *Арнауџад* coll.; *Арнауџиџи* „албанизовани Србин”; придев *арнауџићки*, *арнауџићки*, *арнауџи*, *арнуџи*/*арнуџи*, одатле *Арнауџија реј.*, coll./sing.; *арнауџиовац* „врста пиштоља”; деноминал (*џо*)*арнауџиџи* (*се*) (im)pf. „албанизовати (*се*)”, *џо-арнуџиџи* (*се*) < тур. *Arnavut* < гр. Ἀρναβίτης поред Ἀρβανίτης у крајњој линији истог порекла као *Арбанас*. Такође *Arnavut biberi* „љута алева паприка”.

1.5.3. Знатно ужи репертоар значења садржи одредница Арбан(ас): *Арбан*, *-џана* m. „Албанац” само једном: горштака арбана и шкипа, *Арбанија* coll.; такође име земље, „Албанија”, чак. *Арбанија*; придев *арбански*; *арбануџа* f. „ВРСТА ЗИМСКЕ ЈАБУКЕ”; обично *Арбанас* „Албанац”, *арбанас* „ВРСТА ЦРНОГ ГРОЖБА”, чак. *Арбанас*, топоним *Арбанаси* = *Арбанџи*, *Арбанос*, једном и *Арбанаса* m. (ради стиха), *Арбанџанин*, придев и прилог *арбанаски*, *арбанаски*, *Арбанаски* „Албанија”, чак. *арбанџи*, *арбанџи*; такође *арбанџски*; деноминал *арбанџиџи* (*се*) = *арбанџиџи* (*се*) — од имена старог града код Крује, гр. Ἀρβανον.

1.6. Неколико термина из религијске сфере показује извесне, мање-више очекиване помаке који не захтевају посебно тумачење.

1.6.1. Тако нпр. у одредници арханђео постоји низ значења везаних за искључиво српски обичај празновања крсне славе: *арханђео*, *-џела* m. „врховни анђеоло, старешина анђела”, *аранђео*, *аранџо*, *аранџо*, *арханџио*, *аранџио*, *-џела*; *арханџел*, *аранџел*, такође „МЕСЕЦ НОВЕМБАР”, *ранџел*, *Ранџел* „ИМЕ ПРАЗНИКА; лично име”, *арханџел*, *аранџел*, *арканџео*, *арканџел*, *арканџел*; *ар(х)анџелов*, *Аранџелово* п. „Аранџеловдан”, *аранџеловац* „ОНАЈ КОЈИ СЛАВИ АРХАНЂЕЛА МИХАИЛА”, *аранџеловица* f. „ПОСТ ПРЕД АРАНЂЕЛОВДАН”, *аранџеловача* „ЧАША СА СЛИКОМ АРХ. МИХАИЛА”, *Арханџеловдан* m. „21. НОВЕМБАР, ПРАЗНИК АРХ. МИХАИЛА”, *Аранџеловдан*, *Аранџеловдан*, *Арканџеловдан*, *аранџеловски* adj. „аранџеловдански”, одатле *аранџеловџиџак* „онај који слави Арх. Михаила” < гр. ἀρχάγγελος „арханђеоло, посредством цсл. арханџелъ/арханџелъ.

1.6.2. У одредници апостоло изведена значења везана су углавном за црквени обред: *ајостоло/ајостоло* m. „сваки од дванаест Христових ученика; проповедник хришћанства код неког народа; одушевљени поборник”, „БОГОСЛУЖБЕНА КЊИГА православног цркве која садржи дела и посланице апостолске”, *ајостоло* „светац”, „ЦРКВЕНА ПЕСМА коју за време богослужења читају најбољи ученици”, „МАЊА ГОВОРНИЦА одакле се чита апостоло”, *ајостоло* „ученик Христов и светац”, „књига апостолских посланица”, и ЛИ *Ајостоло*, *-џола* m., хипокористик *Ајџе*, *-џија* п., *ајостоло* „апостоло (библијски)”, заст. *ајостоло/ајостоло*, *-џола* „id.”, *ајостололи*, *ајостололи* m. det.; *ајостололиџа* „ЧИТАЧ АПОСТОЛА у цркви”; *ајостололиџи* impf., *ајостололиџи*; такође *ајустоло*, *ајустоло*, *-џола*, *ајоцило*, *ајоцило*, *ајоцило*, *ајоцило*, *-џола*, једном и *ајоцило*; са аферезом ЛИ *Постоло* m., *Постоло*, *-џола* хипокористик *Постола*, *-џола* < гр. ἀπόστολος „посланик, изасланик”, преко стсл. апостола или лат. *apostolus*.

1.6.3. У одредници анатема читав низ значења развија се тако што помен actionis прелази у помен (преноси се на превасходни предмет проклињања тј. на нечисту силу, ђавола и сл.). Одатле се, с једне стране, развијају хидроними (с обзиром на представу о води као станишту нечисте силе), а са друге секундарна значења „обешењак”, „зла жена”, „насртљивац”: *анашема* f. „проклетство, чин којим се неко изопштава из цркве”: *бацити на неког анашему*; *анашема ше/за/је/их било*, такође *анаше за маше било* и сл.; „НЕЧАСТИВА СИЛА, ЂАВО; ПРОКЛЕТНИК”, и *анашема* књиж., *Анашема* НАЗИВ ВИРА у реци Градац код Ваљева; *анаше мдше* interj. за чуђење, *анашемаше!*, *анаше ја/ше*, *анашејама* „проклет био!”; *анашема*, *анашема (ја било)*; и без *а-*: *нашема* „обичај бацања проклетства”, „проклетство”, „ДЕМОНСКА СИЛА”, у изразима *нашема јаје било*, *нашема ше била*, *нашема ше убила*; *наше-маше*, *наше ја/ше*; *нашама* m. „НАСРТЉИВАЦ”, *анашемски* у хидрониму *Анашемски јошак* код Београда, *нашемеја* f. „бацање проклетства”, *анашемник* m. „нечастива сила, ђаво; проклетник”, „НЕВАЉАЛАЦ, ОБЕШЕЊАК, НЕМИРКО”, *анашемница* f. „нечиста сила, вештица”, „проклетница, опака жена”, (*а*)*нашемник*, (*а*)*нашемница*, (*а*)*нашемниче* n., *нашемник*, *анашемњак*, *анашемњачина* m. augm. *анашемњача* f., *анашемњак*, *анаше(м)њак*, *анашемљак*, *анашењак*, *анемейљак*, *нашемњак*, *анашемче*, *анашемчић* dem., *анашемисаици* (im)pf. „бацити проклетство”, *анашемисаици* < гр. ἀνάθεμα „проклетство (црквени термин); проклета ствар”.

2.0. Мешовите одреднице су оне код којих је носилац одреднице реч — познате или вероватне етимологије — чији је семантички развој највећим делом регуларан и очекиван, али и оквиру њега постоје и таква семантичка гранања која захтевају додатно тумачење у трећем делу одреднице.

2.1. Најчешће су оне одреднице у којима се тумачи једно значење (ређе више):

ашпа *ашпа* f. „покретна дрвена полуга”, „гвоздена полуга која спаја важе [два паралелна саљинаца низ које се готове лађе спуштају у воду]”, „ручица, праћица; јако и тврдо дрво које се увлачи у главу истезала [справе за извлачење лађа на обалу] кад треба њиме вртети”, *ашпа* „жељезна шипка која двије стране навоза (важих) држи на потребној удаљености”, *ашпа* „КОПЉЕ ЗА ЗАСТАВУ”, *ашпа* dem. „полуга на преси за цеђење маслина”; такође *ашпа* f. „дрвена полуга која се употребљава на бродовима” < ит. дијал. (вен.) *aspa* „полуга на витлу”. Значење „КОПЉЕ ЗА ЗАСТАВУ” није резултат спонтаног развоја већ формалног насланања на етимолошки различито *ашпа* „грета на прамцу; копље за заставу на броду”.

аргат¹ *аргаи(и)* m., pl. *аргаици* „најамни радник”, *аргаи*, *аргаиц*, *-аица*, *аргаиц*, *аргаици*, *аргаици(и)*; такође *ргаи*, *ргаица* m., *ргаици*, *ргаици(и)*; *ргаиц*, *харгаиц*, „id.”; *аргаи* „ЧЕТВРТИНА РАЛА КАО МЕРА ЗА ПОВРШИНУ”, *ргаи* „ПОВРШИНА ЗЕМЉИШТА ПОД КУКУРУЗОМ КОЈУ ПРАШИЛАЦ МОЖЕ ОПРАШИТИ, ОКОПАТИ ЗА ЈЕДАН ДАН”; изведенице *аргаициња* f. „најамна радница”, *аргаица*, *аргаица* „id.”, *аргаицар* „аргатин”, *аргаицар*, *ргаицар*, *харгаицар*, *ргаицац*, *аргаицац*, *аргаицица*, *аргаицица* coll., „присилни рад, кулук”, *аргаицук* „id.”, *аргаицк*, *ргаицук*; придев *аргаицки*, одатле *аргаицина*/*аргаицинина* f. „печалба”; деноминали *аргаицоваци* impf., *аргаицовати*, *аргаицовати*; *ргаицовати*/*ргаицивати*, *аргаицивати* „радити најтеже послове”, *ргаицивати*, *ргаи-*

ışai „теглити, вући” < нгр. *ἀραράτης* < *ἐρύατης* „радник”. Значења која се одnose на површину земљишта вероватно имају следећу генезу: „најамник” → *”дневни учинак једног најамника” → „површина земљишта коју прашилац може опрашити, окопати за један дан” → „четвртина рала као мера за површину”.

арч *ārç* т. „трошак”, „утошени, употребљени материјал”, „украш на оделу, прибор за украшавање одела”, „храна”, „ЛЕК”, „трошак, материјал, нарочити материјал за украс, сребро, злато, гајтан, свила и сл.”, *āraç*, *ārçā* „id.”, *āraç*, *ārçā* „трошак”, „материјал за украшавање одела”, „храна”, *āraç*; такође са х-: *hārāç*, *hārçā* „трошак”, *harç* „id.”, „украш на оделу”; *ārçīyī*/*ārçīyī* *īmpf.* „трошити”, *ārçīyī se* „излагати се трошку”, *ārçīyī*, *ārçīyī*, *ārçīyī*, *ārçī* *īmpf.*; *īzarçīyī* *pf.*, *īzarçī* *pf.*, *īdārçīyī*, *īoārçī* *pf.*; и са х-: *hārçīyī* (*se*), *īsxārçīyī*, *īd̄hārçīyī*; *ārçīvo*/*hārçīvo* п. „трошак”; *ārçīyā* т. „онај који на свадби води надзор над јелом и пићем”, *ārçīyā* „id.”, *ārçībāşçā* „id.”; *ārçīv* *adj.* „расипан”, *hārçīv*; *ārçīlyā* „расипник”, *hārçīlyā* „id.”, *harçālyā* „пушка великог калибра”, *arçālyā* „врста мале пушке украшене срмом”; сложеница *ārçīyāra* т., ф. „id.”, „мамипара” < тур. *harç* „трошак, издатак; састојак (хране), сировина; цемент, малтер; гајтани, траке и сл. чиме се украшава одећа”. Значење „лек”, иначе непознато оригиналу, вероватно се своди на изворно „састојак” (у рецептури за справљање лека).

асул *āsu* т. „добит, корист”; *āsū*, *āsū* *adj.* *īndec.*, *adv.* „ДОБАР, како треба”, *āsā* „добар, честит, солидан, уредан”, *āsu* „МИРАН, ТИХ, ПОСЛУШАН”, *āsā* *adj.* *īndec.* „добар, ваљан”; *hāsu* (*āsu*, *āsol*) „укусан, лепо приправљен”, *bişī* *hāsu* „смекшати”, *hāsu* „очишћен, уредан”; *hāsu* *adv.* „учињено, урађено”; *āsū* *adj.* *īndec.* „добар, напредан, користан”, *āsu* *lan*, *-lā*, *-lā* „добар, миран (о детету)”, „повољан”, „који све одобрава”, „УШКОПЉЕН”, *āsdelān* „добар, ваљан”, *āsblān*: Несџм баш *āsblān* „није ми баш добро”, овамо вероватно и *āsblān* *adj.* „свестан, при себи”; **hāsu* *lan* „укусан (о јелу)”, изведенице *āsu* *nik* т. „миран, благородан човек”, „миран во”, *āsu* *niçā* ф. „мирно женско чељаде”, „мирна крава или овца”; глагол *āsu* *li* *īmpf.* „производити; приправљати, СПРЕМАТИ (О КУПУСУ)”, *uāsū* *li* *pf.* „људски урадити”, *uāsū* *li* *im* „припремити (о њиви)”, (*y*)*āsu* *li* (*im*) *pf.* „умирити, уредити, КАСТРИРАТИ КОЊА”, (*y*)*āsu* *li* (*se*) „id.”, (*y*)*āsu* *li* „доводити у ред, чинити послушним; јаловити”, такође са х-: *hāsu* *li* *īmpf.* „чинити, уређивати”, *āsu* *li* *īmpf.* „уређивати, приправљати да нешто буде добро за намењену сврху”, *uāsu* *li* „довести у ред”, *uāsu* *li* *se* „постати добар, укусан, какав треба (обично о јелу)” < тур. *hasil* „добит(ак), корист, резултат; произведен, урађен, стечен, добивен”, тур. дијал. *hasil* „укусан”. За значење „укишељен (о купусу)” уп. тур. *hasillamak* „штавити кожу, киселити тесто”, *hasil* „слана вода (припремљена за штављење коже)”, за „шкопити” исти глагол у значењу „чистити” (уп. с.-х. *īoçisīyī* „ушкопити”), као и *hasillanmak* „привићи се, припитомити се (о животињама)”. Придев *āsu* *lan* „добар, миран” могао би бити од тур. *asil* „главни, темељни”, особито с обзиром на тур. дијал. *aselsuz* „неваспитан”, уп. с.-х. дијал. *şaçan* „присебан”, буг. *āsā* *adv.* „управо, тачно”, алб. *asëll* „урођен, изворан, исправан, тачан”. Није искључено да су се на нашем терену након губљења х- укрстили рефлексии тур. *hasil* и *asil*.

2.2. У неким случајевима тумачи се целокупан семантички развој носеће речи, што подразумева и реконструисање њеног исходног значења:

арзан *arzān, hārzān* т. „поклон трговачког еснафа цркви у виду дебелих црквених свећа” у атрибутивној служби уз *свећа*: *арзан свећа* „дебела свећа”, такође *арзован*; овамо вероватно и *рзан* (*јасна свећа*) „смијешан лој и восак заједно” — вероватно с.-х. изведеница од дијал. глагола (*х*)*аризати* „поклонити” < гр. *χαρίζω* „id.”. Творбено је *арзан* највероватније поименичени партицип специјализован у значењу „поклон у виду дебелих свећа”, а затим тај термин везан за цркву улази у народну песму лишен основног значења и сведен на атрибут свеће.⁹

алуџа *aluža* f. „провалија, увала”, „густа шума”, „густа трава, густ коров, травуљина”, „закоровљено земљиште”, *алуџа* „коров”, *алуџа* „id.”, „биљни густиш, увала са биљним густишем”, „увала, провалија; нагнуто, стрмо земљиште”, „велика шума”; такође са *х-*: *халуџа*, топ. *Халуџе* код Сарајева и Београда; изведенице *алуџина* augm. „густа трава, коров; биљка *Antriscus vulgaris*, *алуџица* dem., деноминал *алуџићи* impf. „запуштати неку њиву тако да обрасте у траву”, придев *алуџљив* „који је као алуџа мрачан, непроходан”, *алуџаши*, *алуџав*; такође *алуџа* „провалија, увала”, *халоџа* „биљка *Sambucus ebulus*”, *алоџан*, *-жна*, *-жно* adj. „који има корова, нечист”, *алоџина* „густа трава, коров”, *халоџина* „биљка *Clematis viticella*”, овамо можда и *Елока* „јаруга, провалија” < псл. **халога* „ограда од коља повезаног сплетеним пружењем”. Примарно псл. значење развило се на с.-х. терену у „густа шума”, да би затим из ове првобитне метафоре с једне стране настало значење „густа трава, биљни густиш, коров итд.” (експресивном хиперболизацијом), а с друге — „провалија, увала” (синегдохом).¹⁰

алиште *alište* п. „нешто слабо, безвредно; рђава, слаба особа”, *алиште* „брука, срамота”, *алишта* (п. pl.?) „брука, бруке”; такође *улиште* п. „слаб, рђав човек” — вероватно од **халиште* (уп. мак. *алиште* „одело, комад одела, хаљина, одећа”, буг. *халиште* „дебела простирка или покривач”). За с.-х. пејоративна значења треба поћи од буг. *халишта* pl., рус. дијал. *халѣ* и словињ. *халѣ* „старо одело, рите, прње”, одакле се развија значење „нешто безвредно”. Ове паралеле указују да реч у јужнословенским језицима не може бити османски турцизам (тако Младенов). Облик *улиште* тешко се може објаснити укрштањем са хомонимом *улиште* „кошница”, већ је можда пре од ***„испошћен, осушен”, са рефлексом псл. **vędl-/*vędl-* „сушити (месо, житарице)”: с.-х. дијал. *удишти* „сушити”, *иодуђено месо*, слн. *voditi (proso)* „id.”, *povoјено (meso)* „сушено, димљено месо”, пољ. *wędlina* „суво месо”, *wędzić* „сушити”, чеш. *uzenita* „id.”, *uditi* „димом сушити”.

2.3. У појединим одредницама семантички помаци тумаче се семантичким паралелама односно наслањањем на одређени семантички модел:

⁹ Више о томе уп. *Огледна свеска* s.v. и Vlajić-Popović 1990.

¹⁰ За детаљну етимологију, семантички развој и нагласак уп. Лома 2000.

ада *ada* f., ген. мн. *ādā* „острво (обично речно или језерско)”, „водоплавно земљиште; земља крај реке”, „шума на речном острву”, *āda* „острво”, дем. *Ēdiца* < тур. *ada* „острво”. Позајмљеница се уклапа у домаћи семантички модел и отуд развој „острво” → „земља крај реке”, „шума на острву” као у случају синонимног *лука* (< псл. **lōka*, уп. и псл. **kosa* „aggregationis fluminis, promontori”).

ајдамак *ajdamak* т. „батина, мотка, врљика”, „било какав дрвени предмет употребљен у тучи”, „окомак”, *ajdamak* „батина”, *ajdamak* „id.”, „неотесанко”, „готован”; *ajdĒmачиџи* impf. „батинати”, *ajdamача* f. „батина”; *ajdĒмац* „врста кукуруза дугачког зрна”, *ajdamина* „крупан, неспретан човек”; *andamak*; *ajdak/ajdāk* „батина”, *ajdāk* „id.”, „зашиљено дрво, трн”, „велики пенис”, „незграпан мушкарац”; такође *xajdamak* „тежак комад дрвета” < тур. дијал. *haydamak* „скитница, ленштина, беспосличар”. До преласка апстрактног значења позајмљенице, посведоченог као с.-х. „готован и сл.”, у конкретно „батина, мотка итд.” вероватно је дошло под утицајем домаћег модела са супротним смером семантичког развоја, од конкретног ка апстрактном, уп. нпр. *баџина*, *кијак* и сл.

апетати *ajpetati* pf. „ухватити, докопати се кога или чега”, *ajpetati* се „наћи се с неким”, *ajpetati* „прилепити (ћушку)”, *ajpetati* „прилепити, залепити”, *ajpetati* се „прилепити се (некоме), наметати се”; такође *ajpetati* „прилепити (ћушку)”, *ajpetati* pf., *ajpetati* impf. „залепити”, *ajpetati* „id.”, *ajpetati* се „појавити се неочекивано, непозван, као улез”, „лагати, обмањивати, оговарати”, „турити”, *ajpetati* pf., *ajpetati* impf. „убацити”, *ajpetati* се, *ajpetati* се „навалити, убацити се” < вен. (a)petar „прилепити”. Позајмљеница је метафоричко значење „ошамарити и сл.” вероватно развила по аналогiji са домаћим глаголом *л(и)јеџиџи* у чијој фразеологији постоји и семантика „залепити шамар”.¹¹

3.0. С л о ж е н е одреднице су оне у којима је носилац одреднице етимолошки проблематична реч те јој је самим тим тешко утврдити не само примарно значење већ и фазе и правце семантичког развоја. То додатно отежава излагање потврда у првом делу одреднице. Будући да нема поузданог решења, у трећем делу се, полазећи од различитих могућности у избору примарног значења, предлажу и различити етимони, евентуално и фазе претпостављеног семантичког развоја. Значај семантике као фактора у изналажењу етимолошког решења највише долази до изражаја управо у оваквим одредницама.

ал¹ *al*, *ala* т. „велика нечистоћа, прљавштина, благо, нечист”, „ћубре, буњак”, „смрад, лош задах, базд”, „рђаво имовинско стање, беда, немаштина, јад”, „нечовек, фукара, гад”, „врло сиромашан и запуштен човек, пуки сиромаш”, „бедна породица; сироти, бедни, сиромашни људи, сиротиња, убог свет”, „прљав, глибав човек”; *al*, *-a* т. „који је слаб, мршав”, „велика беда, немаштина, сиромаштво”, „јак мршава особа”; *aluља* f. „прљава, нечиста жена”, придев *ulan* „јак сиромашан, бедан”, „јак мршав”, „ситан, закржљао (о плоду, семенци)”; *alбча* f. „неред у кући, лом, прљав-

¹¹ Посебно је питање да ли се ту заиста ради о развоју значења глагола *леџиџи* „conglutinare” или је посредни облик глагола *леџиџи/леџаџи* „ударати”, уп. Влајић-Поповић 2002 s. v.

штина". У значењу „прљав(штина)” вероватно од слов. **χαῖ*, уп. *халав* „прљав”, *халиши* „прљати”, стсрп. *охаловаши* „polluere”; у значењу „беда, сиротиња” можда турцизам *хал* „стање, беда”; значење „мршав, закржљао” као да је резултат укрштања претходна два. За тимочко *алочà* уп. буг. дијал. *алоча* „глупост”, али и *алок* „лаком човек; луд, глуп човек”.

амбрета *амбреџа* f. „сребрни женски украс на грудима”, *амбрџа* „копча на сукњи, појасу, хаљини или блузи”, *амбреџа*, *омбреџа*, *имбреџе* f. pl. t.: Имбрете су од мједи, а по варошима у богатијех од сребра ... злата, а сиромаси мјесто имбрета имају споне, *ибреџе* f. pl. „украсне игле на женској одећи”. Ако се пође од значења „украсна плочица”, уп. итал. *ambrogetta* „id.” (тако РСА); ако је изворно „копча”, онда се може поредити срлат. *membretum*, тј. итал. *membretto* „врста дугмади” (тако Skok) — или је, с обзиром на варијанте са *и-*, од тур. *ibre*. „игла” (тако Шкалајић).

асма² *асма* f. „отвор на пећи која се ложи из собе”: Фуруна се ложи или из куће која има асму — отвор, каткад са гвозденим капцима, „земљана пећ која се ложи из собе”; такође са *х-*: *хасма* „id.”: Има пећи које се ложе споља и таке се зову „пећи на хасму”. Уп. тур. дијал. *asma* „метална шарка”, „дрвени, одозго затворени бадањ, укошен, усправно постављен, који служи за одвођење воде, а постављен је изнад точка који служи за окретање млинског жрвња”; могао би се претпоставити семантички развој: „метална шарка” → „капак на отвору” → „отвор на пећи” → „пећ”. Са друге стране, уп. гр. *χάσμα* „отвор, зев, шупљина”, *χάσνισσι* рф. „издубити нешто”.

ајдук *ајдук* m. „натеза, направа (обично од тикве) за вађење течности из бачве”, *ајдук*, *ајдук*, *ајдука*, *ајдук*: Пререзана дршка лејке стави се у отвор бурета. На глави лејке је мали отвор одакле се устима извлачи ваздух. Кад се ајдук напуни, извуче се дршка из бурета и пиће се преточи у боцу или бокал. Можда метафора од (*х*)*ајдук* „крадљивац (sc. пића из бачве)”, или метафора гајди са пискотом, уп. *гајде* < тур. *gayda*; завршетак *-ук* у том случају можда према *дудук* „свирала”, уз секундарно наслањање на *хајдук*.

4.0. Посебну скупину чине одреднице чији трећи део садржи дупунски семантички коментар или појашњење које се не односи директно на носећи део одреднице, већ на примере који се због своје дискутабилности не наводе у њеном првом делу.

4.1. Тај коментар може бити исправка или прецизирање неке дефиниције значења дате у извору:

аралук *аралук* m. „предсобље, трем”, „размак, простор између два предмета”, „рок, почек”, „пространа кућа”, *аралук/аралук* „споредна пролазна просторија у старим босанским кућама, мали ходник”, *аралук* „растојање између двају редова”, *аралук* „ходник, међупростор”; такође са *х-*: *харалук* < тур. *aralik* „размак, растојање, раздаљина, међупростор; отвор, рупа, пукотина, пролом; међувреме, интервал; прекид, пауза; узан пролаз, коридор; нужник, клозет; придев: полуотворен, отшкринут” апстрактум од *ара* „простор између два предмета, интервал, место”. РСА има *аралук* „крађа, отмица” и, од истог приносника, „оно што је украдено или

отето”, у примеру: Најео се он аралука, па је зато тако дебео, што се тумачи од *харашти*. Погрешно је ту стављен пример: Али ће Турци уграбити аралук, кад нас ту не буде, и учинити крвно дјело, *уџрабишти аралук* ту треба схватити као „улучити прилику, наћи међупростор за деловање”.

араба *арџа/џраба* f. „обична теретна кола, најчешће са воловском запрегом”, „мера за запремину”, *арџа*, *арџица/џрабица* det.; придев *арџански*; *араџица* m. „онај ко се бави превозом робе арабом”, *араџи(ј)ски* adj., *араџиџашишти* impf. „радити као араџица”, *араџиџлук* m. „занимање араџије”, деноминал *араџиџлуковаши*; такође без *а-*: *рџа* f., pl., *рабе*; *рџаџица*, *раџиџја*; *раџаџовашти*, *раџиџлук*; једном са *х-*: *харџа* < тур. *araba* „кола”. У примеру из народне песме: *сабљу љаше а арабу јаше* значење је пре „арапски коњ”, упркос Даничићу (RJA).

4.2. Некад се у трећем делу коментаришу облици који су формално или семантички блиски садржају одреднице, али је неизвесно да ли јој заиста етимолошки припадају:

арган *џрџан* m. „справа за дизање терета, витао, дизалица, чекр”, „справа око грађе, козе итд.”, „високи ступ близу макине (млина) за маслине”, *џрџан* „стара направа за извлачење једрењака из мора конопом (учвршћен дрвени ваљак)”, *џриџан* „дизало”, *џриџан* „окомита греда на торкулу”; *џрџон* „справа којом се стишћу спорте да исцури уље”, *џриџн* „врста конопа”; такође *џриџанџ*, -џла m. „уже”, *џрџанџ* „дуги, танки бродски конопац”; *џриџанџ*, -џла „конопци за потезање мрежа”; и са *ј-*: *џџриџан* „витао”, „ступ на лађи на који се сидро вира”, *џџрџан* „јак округао ступац са ужетом којим се воденица при премештању привлачи обали”; деноминал *џџрџаништи* „привлачити воденицу или је потискивати од обале”; *џџриџанџ*, -џња „пут, траг по којем коњ гази покрећући жрвањ на крупари, млину” — преко ит. *argano* из гр. ὄργανον, за облике на -њ уп. вен. *argagno* < гр. ὄργανιον. Због разлике у значењу (упркос формалној подударности и ареалу) мало је вероватно да овамо спада *џџрџан* m. „вршњак, парњак, истогодишњак” (Банија и Кордун), *џџрџан* (Бакарац и Шкрљево), *џџриџан* (Дуга Реса).

арија¹ *џрија* f. „ваздух, поднебље”, *џрија*, *џрија*; *џрија*; такође *џрија*; и „утваре, здухе”; овамо свакако и *џрија* „јара”, можда и „велика количина” < ит. (вен.) *aria* „ваздух”. Упркос Скоку, фонетски и семантички остаје по страни *џрија* „ружно време, снажан ветар, олуја”: ирија од вјетра, *џрија* „срџба, бес”, које РСА и Lipovac-Radulović изводе од лат. *ira* „гнев”, а сам Скок другде од лат. *furia*, или од лат. *aura* „дах ветра”.

асли *џсли* adj. indecl. „прави, исти, сушти; племенит”, *асли* „id.”, *џсли* adv. „доиста, управо, јамачно, вероватно; сасвим, потпуно; сва је прилика”, *асли/џсли* „поуздано, доиста”, *џсли* „збиља, дакако”; такође са *ј-*: *џџсли* „id.”; јамачно, вероватно; сасвим, потпуно”, *џџсли*: Види како они иђе јасли (RJA, са дефиницијом значења „поносито”); са (секундарним) *х-*: *џасле*; *џслиџан* adv. „асли”, *џслиџн* adj. „прави, потпуни”; у комбинацији са другим прилозима *џсли-џибидуџ* „сасвим, до краја”, *џсли-џасли* „узалуд” < тур. *asli* „главни, темељни”. Са формалне и семантичке стране није јасно спада ли овамо *џџсале* adv. „намерно”: Ваја џсале оставила Јелаву непомужену (Ковачићи код Кладња).

5.0. Изложени материјал још једном је показао да скоро свака одредница представља проблем за себе, нарочито по питању семантичке компоненте. Како методологија израде речника захтева да не само формални, већ и семантички елементи одреднице буду максимално униформно и економично дати, семантички коментари морају бити уједначени и сведени на што мању, али истовремено довољну меру. То пред ауторе етимолошког речника поставља конкретан задатак да одреде границу између онога што се подразумева и онога што треба посебно објаснити, односно између имплицитног и експлицитног третирања семантике. Овај рад нуди један од могућих модела такве типизације одредница, који остаје отворен за допуне и модификације током даље израде *Етимолошког речника српског језика*.

ЛИТЕРАТУРА¹²

Bjelečić 1995: М. Bjelečić, *Turcizmi u srpskohrvatskoj terminologiji srodstva*, *Јужнословенски филолог* LI, Београд, 203—221.

Bjelečić 1996: М. Bjelečić, *Hungarizmi i germanizmi u srpskohrvatskoj terminologiji srodstva*, *О лексичким позајмљеницама*, Суботица — Београд, 199—208.

Бјелетић/Влајић-Поповић/Лома 1997: М. Бјелетић, Ј. Влајић-Поповић, А. Лома, *Нивои етимолошке анализе и сејменшација одреднице у ЕРСЈ*, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* XL/1, Нови Сад, 9—19.

Vlajić-Popović 1990: Ј. Vlajić-Popović, *Sh. arzan, arzovan, rzan*, *Јужнословенски филолог* XLVI, Београд, 63—68.

Влајић-Поповић 2002: Ј. Влајић-Поповић, *Историјска семантика злазола ударања у српском језику*, *Библиотека Јужнословенског филолога* књ. 21, Београд (у штампи)

Влајић-Поповић/Петровић: Ј. Влајић-Поповић, С. Петровић, Неки методолошки проблеми у изради Прве свеске *Етимолошког речника српског језика*, *Зборник радова са скупа „Живот и дело академика Павла Ивића”*, Београд — Нови Сад — Суботица, 17—19. септембар 2001. (у штампи)

ЕРСЈ: *Етимолошки речник српског језика*, 1 —, Београд 2003. (у штампи)

Лома 2000: А. Лома, Паслав. *xaloga < др. — греч. φαλαγγ- и скифски преход f > x *Етимологија 1977—1999*, Москва, 87—96.

Loma 2002: А. Loma, *Scytho-Slavica* (III), Урсл. *xomqъ, *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, *Kraków*, 161—170.

Loma 2002a: А. Loma, *Aus der skythisch-sakischen Lehnwortforschung*, *Studia Etymologica Cracoviensia* 7, *Kraków*, 55—65.

Огледна свеска: *Огледна свеска. Библиотека Јужнословенског филолога* књ. 15, Београд 1998.

Петровић 1999: С. Петровић, *Ни абера нема, Нац језик XXXIII/1—2*, Београд, 90—98.

Топоров 1994: В. Н. Топоров, *Из индоевропејске етимологије V* (1), *Етимологија 1991—1993*, Москва, 126—154.

¹² Овде се дају само скраћенице радова на које се упућује у напоменама, а не и оне из цитираних речничких одредница, будући да се њихова разрешења могу наћи у *Огледној свесци* и у ЕРСЈ.

Marta Bjeletić, Jasna Vlajić-Popović

IMPLICIT AND EXPLICIT SEMANTIC INTERPRETATIONS
IN AN ETYMOLOGICAL DICTIONARY
(the case of *Etimološki rečnik srpskog jezika*)

Summary

The paper deals with modes of presenting the semantic component in an etymological dictionary. Departing from the manuscript of *Етимолошки речник српског језика* proposed is a classification of lemmas into „simple”, „combined” and „complex”, depending on implicit or explicit interpretation of meaning and semantic development of words.

Lexicographic methodology calls for both formal and semantic elements of a lemma to be presented in a uniform and economic way. Therefore, semantic comments should be most undifferentiated and reduced to a minimum which, at the same time, ought to provide an optimum of necessary information. These requirements boil down to setting a delineation between implicit and explicit treatment of semantics. This study offers one possible model of such typisation of lemmas which remains open for improvements and modifications.